

בראשית השנה שעברה החלטתי, סוף סוף, להשלים את התואר השני שלי בהיסטוריה של עם ישראל, אחרי הפסקה של יותר מדי שנים. כאשר נקטע, לפני כמעט עשור, מסלול לימודי, הייתי לכאורה בדרך לאיזשהו מקום, דוקטורט, המשך בזה. חשבתי שאכתוב מחקרים בעלי חשיבות, יכולתי לדמיין את עתידי באקדמיה. כל זאת לא נכון כעת, וכפי הנראה גם אז היה רק אשליה שצפתה רק לתירוץ כדי להתנפץ. איני מתאים לכך, מה לעשות, לא נורא. זו לא אכזבה אלא מסקנה.

הייתי זקוק לתואר מסיבות ענייניות לגמרי, בכדי שאוכל להגיש מועמדות לתכנית למצטיינים בתחום החינוך שתואר שני הוא תנאי הסף עבורה. מאוד רציתי בזה.

נרשמתי לאוניברסיטה, אבל לא עשיתי כלום בסימסטר הראשון. רותי, מזכירת החוג, שהרוויחה בצדק את התואר 'המיתולוגית' שמוצמד תמיד לשמה, הבהירה לי שזו ההזדמנות האחרונה האפשרית, והזהירה כי כל לימודי הקודמים ימחקו ולא יוכרו אם לא אתעשת

במהירות, אבל זה היה גדול עלי. פחדתי להשאב לעולם ממנו כבר יצאתי, והעבודה בה הייתי שקוע באותו זמן, הוראה וריכוז מגמה לקולנוע בבית ספר תיכון, דרשה ממני יותר מדי מכדי שאוכל להתמסר לכל דבר אחר.

אבל מעט לפני תחילת הסימסטר השני הגעתי לאוניברסיטה, ספגתי את נאום התוכחה של רותי, ונרשמתי לשלושה סמינרים, מה שנותר לי, שבאורח פלא הסתדרו עם לוח הזמנים של כמורה. החלטתי שאני מתכוון לעמוד באתגר, כתיבת שלוש עבודות קטנות וזהו, כי די כבר לסבך הכל.

כן סיבכתי קצת, בסוף.

במשך שנים רציתי לכתוב על הרחוב בו אני גר. הרגשתי שאיני רק תושב בו אלא מוגדר על ידיו. בצעד יהיר ובלתי אחראי החלטתי לשלב בין דרישות הלימודים לשאיפה הזו, ולנסות לעמוד בשני האתגרים במקביל.

למדתי כל הסימסטר, ואיך שנגמר כתבתי סדרת פרקים שפרסמתי כרשימות באתר שאני מנהל.

ידעתי מראש שירכיבו בסוף ספר, לו היה לי אפילו שם מוכן, 'צריך לדבר על הרבי'.

רוב חומרי המחקר היו ברשותי עוד מהזמן בו היה לי עתיד אקדמי. אספתי ולמדתי עוד במהלך הסימסטר ואחריו. הייתי צריך למהר כי הקיץ עמד להסתיים, ולא הייתי מוכן לוותר על השלמת המשימה הכפולה. ספר, שלוש עבודות קטנות, מבחן אחד וזהו. עיבדתי את אחד מפרקי הספר והגשתי אותו כעבודה עצמאית לד"ר סקוט אורי, מי שלימד את הסמינר הרלוונטי ביותר עבורי, 'על יהודים וערים: מה בין היסטוריה עירונית לבין היסטוריה קהילתית'. כותרת הקורס הזה, ומה שנלמד בו וממנו, אפשרו לי מסגרת שבלעדיה, כפי הנראה, הייתי הולך לאיבוד. תרומתו של ד"ר אורי ניכרת בספר ואני אסיר תודה על כך.

במקביל ומעט אחר כך כתבתי עוד שתי עבודות, שהיו בנויות כמעין סיפורים היסטוריים קצרים, פרקים עצמאיים, שבכל זאת היו קשורים לנושא הספר ולזירת התרחשותו. בהתחלה חשבתי שיכללו בו כנספחים, אבל בסוף ויתרתי על זה.

מועד ההגשה המתקרב חייב אותי להתלבט ולהתעצל פחות מכרגיל.

הצלחתי במשימה. העבודות הוגשו אחרי בקשת דחייה בודדת. הספר הושלם. יכולתי להתפנות ולחזור אל העבודה האמיתית שלי, ההוראה, ונותרה לי רק מטלה יחידה כדי לעמוד בחובות התואר.

זה היה מבחן גמר, שגם אותו ערך לי ד"ר סקוט אורי, ובו נשאלתי שאלה עליה היה עלי לענות בכתב תוך זמן מוגבל, תוך שימוש ברשימת ספרות שהוגדרה מראש.

בכתיבת הספר התמקדתי בהקשר מקומי מאוד. נקודת המבט שלי הייתה של מי שבגובה הרחוב, מי שחי, עובד או עובר בו. הרבי מבכרך, הרחוב הקטן בו אני גר עם אהובתי ובתנו, מחבר בין תל-אביב ויפו. הוא שימש, עוד שהיה שביל עפר לא סלול, מרחב ביניים משותף לשתי הערים.

נקודת המבט המקומית, שאימצתי באופן טבעי כמי שחי ברחוב הזה ואוהב אותו, גרמה לי להרגיש כיצד הדיכטומיה הברורה, תל-אביב

מצד אחד ויפו בשני, על כל מה שלכאורה משתמע מכך, כמעט אינה מתקיימת באזור הזה באופן ברור. שאלות של מרכז ושוליים, עוני ועושר, שמרנות וחדשנות, אידאולוגיה ופרגמטיזם, אינדיבידואליות וקהילתיות, מקבלות תשובות שונות כאשר הן נבחנות בקנה מידה קטן מאשר בגדול. בשאלת המבחן נדרשתי להרחיב את ההקשר ולהסיק מסקנה.

חיי ברחוב שלי, בעיר שלי, עם המשפחה שלי, הם מה שמעניק להם טעם ומהות. המקומי והאישי הוא גם הכללי והפוליטי. הכרה בסיבוכן של זה, בכך שזה לא פשוט באופן מרתק, ושכל רובד יוביל לרובד נוסף, היא עיקר הכיף. במבחן הסיום ניסיתי להראות את זה בקנה מידה עירוני.

אז הטקסט המצורף כאן הוא השאלה והתשובה, בשינויים והרחבות קלים. היא מהווה במידה רבה סיכום לספר, אותו הדפסתי בשתי מהדורות מוגבלות, מהר מהר. חילקתי אותו חינם בחנויות ספרים עצמאיות בתל-אביב ובירושלים ולמי שרצה, עותקיו אולי עוד מסתובבים. נשארו אצלי כמאה ספרים, נכון לעכשיו, ובטח אשתחרר מהם

בקרוב. גרסת חינם שלו נמצאת באתר שלי, 'קול הרעם'. עשיתי כך גם עם ספר קודם, 'פעם, פה: אני מספר לך על צלבנים וממלוכים', זה לא מאוד יקר כתחביב, והענקת מתנות היא הנאה גדולה אבל יכול להיות שאשנה משהו בצורה בה אני מפרסם בדפוס בפעם הבאה. גם זה, אם תרצו, מקומי ואישי אבל גם פוליטי. ותחביב, לא צריך להיות רציני כל כך פתאום.

לא התקבלתי בסוף לתכנית המצטיינים ההיא, אגב. אני שמח על זה, עכשיו, אבל זאת הייתה אכזבה מרה. כתוצאה ותגובה לכשלון שיניתי דברים בחיי המקצועיים. יכול להיות שגם הספרון בו אתם קוראים, ו-'דפוס בית', המשותף לאהובתי ולי, ישתלבו במסלול החדש והמרגש הזה. בהצלחה שיהיה.

השאלה:

האם תל-אביב ויפו היו עיר אחת או שתי ערים
נפרדות בתקופת המנדט? תאר את התהליך
ההיסטורי של ייחוד או פירוד בין שתיהן.

התשובה:

בפתיחת מאמר שכתבו אנדרה אליאס מזאוי ומכרם ח'ורי-מח'ול, המבכה את המדיניות המוחקת את ההיסטוריה של יפו הערבית, הם מצטטים את דוד בן-גוריון, שכתב ביומנו האישי בשנת 1936:

... חורבנה של יפו, העיר והנמל בוא יבוא. וטוב שיבוא. עיר זו שהשמינה מהעלייה וההתיישבות היהודית ראוי לה להיחרב כשהיא מניפה גרזן על ראש בניה ומפרנסיה. אם היא תרד שאולה לא אשתתף בצערה.¹

מזאוי וח'ורי מח'ול טוענים שהנבואה הזו הגשימה את עצמה לאחר כיבוש יפו והתבטאה במדיניות וביחס של מדינת ישראל ושל עיריית ת"א-יפו לעיר. אותו ציטוט מופיע גם במאמר של דניאל מונטרסקו, בו הוא בוחן את היחס האמביוולנטי לעיר כמייצגת של עבר רחוק מפואר ועבר קרוב ספוג אלימות ועוינות

לאומית.² תגובתו הרגשית של בן-גוריון לפרוץ המרד הערבי, ולצעדי הדיכוי הקיצוניים שהפעיל השלטון הבריטי ביפו כתגובה לכך, מבטאת בעיקר את הניכור המוחלט והכפול שחש אל העיר, שהייתה מודל מנוגד להתיישבות בה האמין, בהיותה גם עיר וגם ערבית. תל-אביב עצמה לא הייתה אהובה עליו, ונראה שחשב שהיא מעין רוע הכרחי, מרכז כלכלי, תרבותי ודמוגרפי רק בלית ברירה.

גישתי הרגשית ליפו ולתל-אביב הפוכה, לא מנוכרת אלא אוהבת, בת המקום. במשך הקיץ האחרון פרסמתי סדרה של רשימות סביב ההיסטוריה של הרחוב בו אני גר, שנמצא בגבול בין שתי הערים.³ אנסה לנצל את ההזדמנות של כתיבת מבחן זה בכדי לבחון את השאלה הרחבה יותר של הזהויות העירוניות השונות שהתקיימו במרחב המשותף לשתי הערים.

*

טענתי הבסיסית היא כי המרחב המשותף לשתי הערים היה גם פיזי וכלכלי, גם פוליטי ושלטוני,

וגם לאומי ואידיאולוגי. למעשה, תל-אביב ויפו היו, עד 1948, מטרופולין דו-לאומי אחד. משנת 1936 התקיים בו קונפליקט לאומי גלוי, מעין מלחמת תושבים, בו הובס בסיכומו של דבר הצד הערבי.

שני הצדדים נטו, גם בזמן אמת, ובמיוחד בדיעבד, להבליט את השוני בין שתי הערים ובין שתי הזהויות הלאומיות. דבר זה איפשר ומאפשר להגדיר קורבן ומקרבן בהתאם להשקפה הפוליטית של המתאר. אבל בפועל הן היו קשורות זו בזו יותר משנדמה.

בין שתי הערים ובין שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, התקיימו יחסים מסובכים שכללו בין היתר ניצול הדדי, שיתופי פעולה של פרטים ושל מוסדות והגדרה עצמית המתעצבת זו כנגד רעותה. המחקר המקובל ודעת הציבור נוטים להבליט את ההבדלים בין הערים. כותרת 'עיר לבנה, עיר שחורה', ספרו החשוב של שרון רוטברד, משקפת את הגישה הזו.⁴ אבל אני בוחר לאמץ את עמדתו של תמיר גורן במאמר שפרסם לאחרונה בו הוא מאתר את הקשרים האמיצים

בינהן.⁵ בעקבותיו אמשיך ואטען שגם בשנים 1936 - 1948 העימות בין שתי הערים מבליט את הקשר הגורדי שרק אבחת החרב של המלחמה הייתה מסוגלת לפרום.

עיר נמל מתפתחת

הנמל של יפו והיותו שער הכניסה והיציאה העיקרי לארץ היה הבסיס לצמיחתה המהירה בחצי השני של המאה ה-19. אירופה והמערב לא היו המניעים הראשיים של התהליך הזה, למרות שנכוחתם הפיזית והכלכלית הייתה מורגשת וחשובה. כיבוש הארץ על ידי מוחמד עלי באשה, שמונה לשליט מצרים על ידי הסולטאן העות'מאני, מרד באימפריה ונחשב לאבי מצריים המודרנית, הניע תהליכי שינוי רבים, וביניהם פיתוח חקלאי והגירה. ההשתלטות המחודשת של האימפריה העות'מאנית על הארץ והשינויים שזו עברה בזמן תקופת התאנזימאת, ההתחדשות והרפורמות שעברה האימפריה, הובילו לכך שיפו צמחה כמרכז יצוא הדירים והפכה מכפר דייגים

המשמש כשלוחה של המרכז השלטוני ברמלה לעיר נמל חשובה. האירופים היו המשתמשים העיקריים בנמל הזה, הן לצורך סחר דו-צדדי והן לתנועת נוסעים.⁶ שיפור הדרך המובילה בינה לבין ירושלים וסלילת קו הרכבת המחבר בין שתי הערים הפך אותה לשער הכניסה הראשי לתיירים ולמהגרים אל הארץ. התפתחה בה קהילה יהודית משמעותית שחלקה הגדול בעל שורשים עות'מאניים, כמו משפחות שלוש ורוקח, שעסקה בעיקר במסחר, וגם קהילת מתיישבים אירופית קטנה, ברובה גרמנית טמפלרית, שהייתה לה חשיבות רבה בהתפתחות הכלכלית של הארץ.⁷

כל הדרכים שיצאו מיפו והובילו אליה התרכזו אל הנמל, וההתפתחות העירונית והחקלאית הייתה לאורכן, אבל הנמל הזה היה מיושן ומוגבל, ולא איפשר עגינה של ספינות מודרניות. תוכניות לפיתוחו ולהרחבתו, כולל יוזמה לחפירת נמל פנימי שהיה אמור להיות ממוקם באזור הבאסה, הביצה, אצטדיון בלומפילד של ימינו, נדונו על ידי השלטונות העות'מאניים אבל לא הגיעו לידי ביצוע. השכונות היהודיות של יפו, נווה-צדק,

נווה שלום ואחוזת בית, נבנו בשולי העיר וכחלק מתוך צמיחתה הטבעית, תוך התייחסות ברורה ליפו כאל המרכז העירוני שלהן. זה לא השתנה משמעותית גם עם ייסוד תל-אביב, שנתפסה והתפתחה בתחילתה כפרבר אירופי של עיר הנמל העות'מאנית.

יפו כעיר מחוז ומרכז מטרופוליני

לאחר הכיבוש הבריטי והחלת המנדט זכתה יפו למעמד של עיר מחוז. הבריטים התכוונו לבנות בחיפה את נמל המרכזי של הארץ, אבל בתקופת הביניים עד חניכתו (בשנת 1933) המשיך הנמל המיושן של יפו לשמש כנקודת הכניסה הראשית לארץ, וכראש גשר לגלי העלייה הגדולים שתרמו רבות להתפתחותה של תל-אביב.

תל-אביב אמנם זכתה במעמד של יישות נפרדת מיפו - רובע עיר בעל ייחוד (Township), בשנת 1921, אבל המשיכה להיות כפופה, גם מנהלית, גם תכנונית, וגם מבחינת תפיסתם העצמית של מירב מנהיגיה ותושביה, לעיר הוותיקה והבכירה

ממנה. זה התבטא באופן ברור בפסקת המבוא של תכנית בניין העיר שהציג פטריק גדס לתל-אביב, שאף נקראה במקורה 'תכנית בניין ערים יפו-תל-אביב':

עם כל הכבוד לייחודה האתני והאזרחי של תל-אביב כיחידה עירונית, הרי מצבה הגיאוגרפי, החברתי ואף הכלכלי מותנה בראש ובראשונה במיקומה ובהגדרתה כיפו הצפונית...

העיר העתיקה והיחידה העירונית החדשה חייבות לצמוח ולהשתלב אחת בפעולות רעותה. הקמתן של יחידות עירוניות חדשות דוגמת סרונה (אשר לא ירחק היום ואליה יתוספו אחרות) מבהיר שעל כל היחידות הללו להכיר ולפעול לאישוש התפיסה של "יפו הגדולה". ואף כי מפעלי הפיתוח והתעשיות המקומיות של שתי הערים אינם חסרי ייחוד, הרי מצבן הבסיסי זהה - שגשוגה של האחת הוא ערובה מובהקת לפריחתה של האחרת.⁸

תפיסת 'יפו הגדולה' זיהתה אותה, ובמיוחד את הנמל ואת האזור המסחרי שבסביבתו, כמרכז המטרופולין המתפתח. גדס מזהה גם את סרונה, המושבה החקלאית הטמפלרית, כחלק מהמטרופולין הזה, אבל באזור היו גם יישובים ערביים לא מעטים שהסתמכו על יפו כמרכז העירוני שלהם, ושתנופת התפתחותם החלה עוד לפני ימי המנדט. גם המושבות העבריות שהקיפו אותה, בית הספר מקווה ישראל, ראשון לציון ופתח תקווה, היו חלק מהמטרופולין והקמת תל-אביב חיזקה את המרקם האזורי המגוון בו יישובים כפריים, ערבים, יהודים וטמפלרים, היוו עורף, שוק וספקי כח עבודה זול עבור מרכז עירוני מתפתח.

ווליד חאלידי, בספר המונומנטלי שערך, 'כל מה שנותר', מזהה 23 כפרים ועיירות ערביים באזור יפו, שכולם חרבו בעקבות מלחמת 1948, ביניהם גם 6 בתחומי תל אביב של ימינו. יש ביניהם יישובים כמו סלמה (6,782 תושבים ב-1945), יאזור (11,807 תושבים ב-1945) ואל-שייח' מוונס (1,930 תושבים ב-1945), כאשר עבור

כולם יפו הייתה המרכז העירוני המשמעותי אשר בו היו תלויים לצרכי מסחר, תרבות, שירותי בריאות ועוד. כל היישובים האלה חוו צמיחה משמעותית בתקופת המנדט, וברובם הבעלות על הקרקע הייתה בחלקה יהודית.⁹

כאמור, גם לתל-אביב היה עורף, שהורכב מיישובים שהיו תלויים בה לצרכים דומים, ושכלל את המושבות שסביבה, כמו ראשון לציון ופתח תקווה הוותיקות ורמת השרון והרצליה שנוסדו בשנות ה-20. קשרי תחבורה קבועים שיצאו מכיכר המושבות, שבהמשך הדרך המובילה ליפו, סייעו לחיזוק מעמדו של המטרופולין היהודי, שהתקיים במקביל ובחפיפה למטרופולין הערבי. צרכי החקלאות והמסחר הסיטונאי היו משותפים באופן כללי, כך שבדרך יפו-תל-אביב צמח מרכז מסחרי שבו נמכרו משאבות, מנועים וכלי עבודה, ארגזים וחומרי בניה. בעיתונות התקופה ניתן למצוא פרסומות לבתי מסחר בבעלות ערבית, יהודית ובריטית, גם בעיתונים עבריים וגם בעיתונים ערבים.

שרידים לכך קיימים עדיין בדרך אילת של ימינו, כאשר שלטי חלק מהחנויות הוותיקות כתובים גם בערבית ויש להם קשרי מסחר ארוכי שנים עם לקוחות ערביים. חנות ומפעל המשאבות הוותיק 'אמיתי', השוכן בדרך יפו 8, מתגאה בכך שהוקם בשנת 1934, וברור לגמרי שפרדסני יפו היהודים והערבים השתמשו אז בשירותיו.¹⁰ הרחוב הזה היה, ובמידה רבה נותר, ציר התנועה המרכזי המחבר בין מי שהיו לכאורה שתי ערים נפרדות.

ארנון גולן מגדיר את תל-אביב בזמן המנדט כעיר מתיישבים אירופית, ואת יפו כעיר קולוניאלית, כשהוא מוצא קווי דמיון בינן לבין מערכות קולוניאליות אחרות, כמו ערי המתיישבים החדשות שהוקמו על ידי השלטונות במושבות הצרפתיות בצפון-אפריקה. הפרברים האירופים נועדו לנצל את הערים העתיקות שבצידן קמו, ולספק תנאי חיים נוחים ומוכרים למהגרים האירופים. ההבדל המרכזי, לדעתו, הוא שתל-אביב לא הוקמה כפרויקט יזום על ידי השלטון המרכזי אלא צמחה מתוך יוזמות מגוונות.¹¹

שלטון המנדט היה רגולטור יותר מאשר יזם. מוסדות השלטון העיקריים: משרדים, דואר ומשטרה, מוקמו במרכז העירוני הברור בראשית ימי המנדט, ביפו, ובעיקר ליד תחנת הרכבת וסביב ראשית שדרות המלך ג'ורג' ודרך יפו תל-אביב. שכונת נגה של ימינו היא שריד מעניין לאופן שבו הבריטים דמינו את המרחב העירוני, לא רע, בורגנות דחוסה, עם גוון אוריאנטלי. בספר הצילומים היפה שערכה והוציאה לאחרונה ורד נבון, 'השדרה', מופיע תיעוד מרהיב של חלק מהבתים והאזור הזה.¹²

הבריטים סיפקו מסגרת חוקית וכללי משחק עירוניים. חוקי בנייה ותכנון הגדירו פרוצדורות וכללים להתפתחות העירונית ומחלקת המדידות של המנדט סיפקה שירותי מיפוי ורישום בעלות וזכויות בקרקע.¹³

עידוד ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשית תקופת המנדט נעשה לא היה בהכרח קונספירציה מתוכננת לנישול הערבים וניצולם, אבל הגדרת חוקי משחק שסייעו למי שהיטיב

לנצל אותם אפשרה לצד היהודי יתרון גדול בתוך
מה שעתידי להפוך לעימות גלוי ואכזרי.

הגבול המטושטש בין הערים

קביעת הגבול בין שתי הערים הייתה שאלה
מסובכת, שהוכרעה בתיווך בריטי. כך תיאר
ישראל רוקח, מי שהיה ראש העיר בשנים
1936-1952, את התהליך:

כידוע, מחולקות הטריטוריות העירוניות
לגושים ולבלוקים, והשלטונות עמדו על
כך שבלוק אשר רוב שטחו אינו בידי
יהודים - ואפילו אם אוכלוסיתו צפופה
ביותר - אי אפשר יהיה להעבירו לתחום
העירוני תל-אביב. מכאן סבת הפיגור
בהרחבת הגבולות. לפי עקרון זה לא
הועברו לתחום תל-אביב גושים יהודיים
שלמים ובהם תעשייה יהודית, אף כי
גושים אלה קשורים בתל אביב בכל
המובנים - הלאומי, הפוליטי, הסוציאלי
והכלכלי. ויש מקומות שהגבול בין תל

אביב ויפו מטושטש ביותר. ומעשה בבית שגם עירית תל-אביב וגם עירית יפו תבעו מבעליו מסים, ורק לאחר שעירית תל-אביב הוכיחה למושל שהגבול עובר דרך חדר השינה של אותו בית, אבל רובו של חדר זה שייך לתל-אביב ועל כן עליה לקבל את המיסים - פסקו את המסים לזכות תל אביב.¹⁴

התשובה לשאלות הבעלות על הקרקע, המגורים או השימוש בה ומקום העבודה לא הייתה אחידה. אדם יכול היה להיות בעל נכס בעיר אחת, להתגורר בעיר אחרת ולעבוד באחת מהערים האלה או במקום שלישי. יהודים היו בעלי קרקע ועסקים ביפו, וערבים היו בעלי קרקע ונכסים בתל-אביב. יהודים התגוררו בבתים בבעלות ערבית ולהפך.¹⁵ רחל הרט מתארת את היחסים המסובכים בין הקהילות הלאומיות והפרטים המרכיבים אותן וכיצד גורלותיהם היו שלובים זה בזה.¹⁶

בסוף שנת 1926 נערך במועצת עיריית תל-אביב דיון סביב שאלת השתתפות תושבי תל-אביב בבחירות לעיריית יפו. לכאורה, בהיותה של תל-אביב כפופה מוניציפלית לעיר האם, היה מקום לדרוש ייצוג במוסדותיה, אבל זה התנגש עם הרצון להתבדלות הדדית שהתחזק בינתיים. השלטונות קבעו כי אמנם יהיה ייצוג במועצת יפו ליהודי העיר אבל זכות הבחירה תינתן רק למשלמים מיסים בה. ישראל רוקח התרעם על כך:

יפו היא ערש ת"א מכמה שנים. כמה מרץ, הון וכח הושקעו בה ע"י היהודים. בבוקר ובערב אנו רואים את מאות ואלפי היהודים הזורמים לשם וחזרה. ומה הוא הצד הבלתי מוסרי אם נדרוש את זכות הבחירה ביפו? כמה זמן מבליים אנו בת"א וכמה ביפו! וזה לא רק ביחס לאנשי המסחר והחרושת אלא גם ביחס למאות ואלפי פועלים.¹⁷

בן-ציון מוסינזון תיאר את עמדת השלטון הבריטי:

ה' קמפבל אמר לנו: לפני שנתיים הייתי בעד אחד יפו ות"א ויצירת דבר משותף של שתיהן יחד, אבל לאחר שאתם הקדמתם את יפו, בניתם מרכז מסחרי, לשכת מסחר ומזמן נבדלים ופועלים כל אחד בפני עצמו, ובו בזמן כשיש איזה עינין משותף אתם מוצאים דרך להבנה הדדית ולפעולה משותפת, רואה אני שזו דרך יותר טובה.¹⁸

דוד רמז טען כי העניין הפוך, וכי העיר הראשית היא תל-אביב ולא יפו. 'צריך לומר שיפו גרה בת"א':

ת"א עיר היא כמו יפו. ולא נכון כי רק ת"א קשורה ביפו כ"א גם להיפך. יפו מקבלת חשמל מת"א ועוד בדומה לזה בדברים של תעשייה וכו'. יש סוחרים ביושבים בת"א וגרים הם ביפו. אנו שתי ערים צמודות ולא דוקא שכנות. יש לנו ענינים עם יפו אבל לא ביפו. יש יהודים שיש להם ענינים ביפו, גרים שם ולהם עלינו לעזור, הם

צריכים להשפיע שם לפי כחותיהם אבל

אין למשוך למשחק את תושבי ת"א.¹⁹

רמז טוען פה לזהות ואינטרסים עירוניים שקודמים לזהות הלאומית ואולי אפילו מגדירים אותה. אלה הם שורשי תפיסת תל-אביב כעיר מדינה המתנהלת כמנהיגת היישוב.

תמיר גורן מתאר איך בשנותיו הראשונות של המנדט התקיים שיתוף פעולה בין שתי הערים בשלושה תחומים עיקריים: במישור המוניציפלי, כאשר במוקד זה היחסים הקרובים בין דיזינגוף, ראש עיריית תל-אביב, ובין אל-סעיד, ראש עיריית יפו, בקשרי המסחר והכלכלה, ובתנועת תושבים בין שתי הערים, לא רק לצורך פרנסה אלא לצרכי פנאי ובידור. דוגמאות מעניינות שהוא משתמש בהן הוא שיתוף פעולה בנושא ביוב, מים וחשמל, ונוכחות רבה של מבקרים מיפו בחגיגות פורים ובחופי הרחצה של תל-אביב.²⁰ כותרות הפרקים בספר שכתב על ההתפתחות העירונית של יפו מתארות את מסגרת התהליך שהוא מתאר: שגשוג, 1921 - 1929; צמיחה, 1923 - 1929; גאות, 1936 - 1933.

החלק השני של הספר משרטט תמונה הפוכה. שפל, 1936 - 1939; התפכחות, 1945 - 1939; דמדומים, 1947 - 1945. שם הספר, גאות ושפל, מחדד עוד את נקודת המהפך בין שתי המגמות הסותרות, שנת 1936, מועד פרוץ המרד הערבי.²¹

דיכוי המרד הערבי ביפו כמבשר התבוסה הפלסטינית

כשלון המרד הערבי הגדול בישר את הכשלון הפלסטיני בשנת 1948. במהלך שלושת שנות המרד נוצרה והתגבשה למעשה הלאומיות הפלסטינית, אבל הדיכוי האכזרי שלו על ידי הבריטים, כשלי ההנהגה הפנימיים בציבור הערבי והיכולת של היישוב העברי לנצל את הנסיבות על מנת לשפר את מעמדו לקראת העימות הלאומי הגדול הובילו לכך שהלאומיות הזו הייתה נכה וחסרת יכולת התמודדות אמיתית אל מול הלאומיות היהודית.²²

דיכוי המרד ביפו היה אכזרי וחסר פשרות. העיר, שכונתה 'כלת פלסטיין' כאות לחשיבותה, זוהתה

כמרכז הלאומיות הפלסטינית וטופלה במהירות, כחודשיים אחרי פרוץ המרד. תוך שימוש ברטוריקה של שיפור עירוני של הדרכים בעיר העתיקה של יפו פונו ממנה התושבים בהתראה של יום, ונהרסו 237 בתים, במה שנקרא 'מבצע עוגן', על שם צורת הדרך הרחבה שיצרו ההריסות.²³ העיר העתיקה, המרכז ההיסטורי של יפו, לא התאוששה לעולם מההרס הזה, ודמותה הנוכחית נקבעה במידה רבה אז.

השכונות העבריות שנבנו בתחומה של יפו, ובעיקר שכונות שפירא ופלורנטין, בהן חיו כ-20,000 תושבים, מצאו עצמן מנותקות מהעיריה שסיפקה להם שירותים בסיסיים כמו ניקיון. תושביהן הכריזו על מרד מסים וסירבו לשלם ליפו עבור השירותים שלא קיבלו. הם הקימו הנהגה מקומית, ודרשו להסתפח לתל-אביב, שקיבלה בינתיים מעמד של עיר עצמאית, או לקבל מעמד של רובע מיוחד, בדומה לזה שקיבלה תל-אביב לפני עצמאותה. סוגיית היחס לשכונות הללו ומעמדן תמשיך להיות משמעותית עד סוף תקופת המנדט.²⁴

ועדת פיל, שהוקמה כדי לבדוק את הסיבות לפרוץ המרד, הציעה חלוקה של הארץ בין שני הלאומים, כאשר יפו הערבית נועדה להיות חלק ממסדרון שמוביל ומקיף גם את ירושלים, ובשליטה בריטית. מפת הגבול המוצע בין תל-אביב ליפו, שהוגשה כחלק ממסקנות הועדה, סימנה נקו גבול חדש כביש רחב שגדר במרכזו ושנועד להיפרץ תוך התעלמות מהבתים שיהרסו לצורך כך או מקו הגבול המפותל שהוחלט עליו בהסכמה ותוך עמל רב שנים מספר לפני כן.²⁵ התכנית לא התקבלה על ידי הצד הערבי אבל מצביעה לכאורה על שאיפה להפרדה מוחלטת בין שתי הערים תוך סימון קו גבול ברור וסופי ביניהן. בפועל, גם במהלך שנות המרד וגם לאחריו, תחום ביניים מסויים המשיך להתקיים בין הערים ובין האוכלוסיות הלאומיות.

באזור קו הגבול אותו אני חקרתי המשיכו לגור ולעבוד זה לצד זה יהודים, ערבים גרמנים ובריטים עד מלחמת העולם השניה (בעקבותיה גורשו הגרמנים), סוף המנדט (בו עזבו הבריטים) ומלחמת 1948 (כאשר מאוכלסייתה הערבית של

יפו וסביבותיה נותרו רק 3,800 תושבים). אלפי הפליטים היהודיים שנאלצו לנטוש את שכונת אל-מנשייה עם פרוץ הקרבות בתחילת מלחמת 1948 הם עדות לכך שגם שם המשיכו להתקיים עד אז חיים משותפים. המרחב נותר אחד, והסכסוך הלאומי התבטא בו במעין מלחמת אזרחים בעצימות נמוכה, שהתפרצה במלוא עוצה לאחר ההחלטה על סוף המנדט וחלוקת הארץ בנובמבר 1947.

יפו כמובלעת ערבית

תכנית החלוקה שהתקבלה על ידי האו"ם והביאה להקמתה של מדינת ישראל סימנה את יפו כמובלעת ערבית בתוך שטח המדינה היהודית כשהיא קובעת את גבולותיה כך:

שטח מובלעת יפו מורכב מאותו חלק של שטח בניין ערים של יפו הנמצא ממערב לשכונות היהודיות היושבות מדרום לתל-אביב, עד למערבו של המשך רחוב הרצל עד לצומת כביש

יפו-ירושלים עד לדרום-מערב חלק הכביש יפו-ירושלים, המשתרע מדרום-מזרח לאותו צומת, ממערב לאדמות מקוה-ישראל, מצפון-מערב למועצה המקומית חולון, מצפון הקו המחבר את הקצה הצפוני-מערבי של חולון עם הקצה הצפוני-מזרחי של שטח המועצה המקומית של בת-ים ולצפון שטח המועצה המקומית של בת ים. שאלת שכונת קרטון תוחלט ע"י וועדת הגבולות בשים לב בין השאר, לכך שרצוי לכלול את המספר האפשרי הקטן ביותר של תושבים ערבים ואת המספר האפשרי הגדול ביותר של תושבים יהודים במדינה היהודית.²⁶

סיכויי התוכנית הזו להתמש היו מתחילה נמוכים מאוד. עיר מטרופולין אינה יכולה להתקיים ללא עורף שתומך בה וניתוק יפו מסביבותיה גזר עליה כלייה.

המרד הערבי ותוצאותיו השתלבו בשינויים שהביאה על המרחב והאזור מלחמת העולם.

הקמת חולון ובת-ים, וההתפתחות הניכרת שלהן שהושגה במהלך שנות המלחמה, עקב אזורי התעשייה שהוקמו בהם, שסיפקו את צרכי הצבא הבריטי, הפכו את המטרופולין העברי לטבעת כיתור סביב יפו. קריסתה וכניעתה, יום לפני הכרזת המדינה, בישרו את קריסת ההתנגדות הפלסטינית כולה.

הבריחה ההמונית והגירוש של תושבי יפו וסביבותיה וההרס הכמעט מיידי של רוב הכפרים שהקיפו אותה הם משיאיה של הנכבה הפלסטינית. הטיהור האתני שהתרחש במחוז כולו, במסגרת מבצע 'חמץ', באפריל-מאי 1948, היה גורף וכמעט שלם. הערבים שנותרו ביפו היו שריד מוכה של קהילה מפוארת. מרחב שהיה מזמן ראשית הציונות דו-לאומי הפך לחד לאומי כמעט לחלוטין. האסון הפלסטיני נחשב ודאי לנס ולהתגשמות משאלה בעיני חלק גדול מהאוכלוסיה היהודית. אבל ברור לי שהיו לא מעט מהם שהבינו את העוול הגדול עוד בזמן אמת. מלאכת טשטוש הזכרון, גם של הנוכחות הערבית וגם של שיתוף הפעולה והמקור

המשותף, החל כמעט מייד. הוא ממשיך להתנהל במלוא עוזו גם בעת, למרות שלכאורה הכל הוכרע מזמן ולאף אחד לא איכפת. האזכור הפאבלובי של שייח מואניס, שעל אדמותיה הגזולות וחורבותיה הוקמו האוניברסיטה העירונית ושכונת רמת אביב כהוכחה לצביעות השמאל ולחוסר היכולת להשיב את הגלגל לאחור היא הרי אות למשהו שונה לגמרי. העבר לא נמחק, הוא עדיין כאן, מלווה את החברה הישראלית וכמובן שגם הפלסטינית, ממתין להכרה רשמית ולעיבוד. אני משוכנע שגם אם יתמהמה, בוא יבוא.

עיר ושמה גוש-דן

מעניין לבחון את השימוש במושג 'גוש-דן', שם מקובל ונפוץ למטרופולין תל אביב. מקורו הוא לאומי דתי, כאיזור נחלתו של השבט היהודי הקדום, שנאלץ לנדוד לאזור אצבע הגליל לאחר שלא עמד בעימות עם הפלישתים ששלטו בערי החוף הגדולות. בחיפוש בארכיון עיתונות יהודית

היסטורית ניתן לראות כיצד הכינוי, ששימוש ראשון שלו במובנו המקובל מופיע רק בזמן מלחמת העולם השנייה, הופך לפופולארי בזמן שנות ה-60 וה-70, ואז מאבד את הבכורה לכינויים עדכניים יותר.²⁷ גוש דן מהדהד את העבר הרחוק, המיתולוגי והתנ"כי. הקמתו היא נקמה מאוחרת בפלישתים, ובפלישתנים שהם לכאורה ממשיכיהם. זה בליל מופרך של הנחות יסוד, אבל הוא אפקטיבי ככלי להבנת המציאות. כאשר מכנים אזור 'גוש דן' קל לדמיין אותו ריק מערבים, קל לראות את יפו העתיקה וההרוסה, השונה כל כך מתל-אביב המודרנית, כיורשת עירו של יונה הנביא ולא כעיר הדו-לאומית, כלת הים הפלסטינית הגאה והיפה, שהייתה באמת.

המיתוס של תל-אביב, כעיר העברית הראשונה שצמחה מהחולות, ממעיט ומצמצם בכוונה את המקום שהוא מותיר ליפו, בעוד שבמציאות, כפי שניסיתי להראות כאן, המרחב המשותף יצר ופיתח את שתי הערים, ובו גם התגלם, ואולי אפילו הוכרע, העימות הלאומי עוד לפני שהתפרץ במלוא עוזו גם בשאר הארץ.

כמי שחי בגבול בין תל-אביב ליפו, ומחפש בהיסטוריה של המקום הזה גם נחמה, שנות המנדט הן זירה שיש מה ללמוד ממנה. שלא כמו בן-גוריון, אני מבכה את מותה של יפו הקולוניאלית, כלת הים ופלסטין. אני חושב שיש לה חלק משמעותי משנדמה בבניין התרבות העברית. שרידיה של העיר המשולבת מאפשרים להחיות משהו מדמותה.

על פי תפישותי הפוליטיות, המרחב הישראלי פלסטיני הוא משותף ושני הצדדים כרוכים זה בזה אפילו אם אינם מודעים לכך. רוב שתי האוכלוסיות חי בתודעה של הפרדה, אבל היא כוזבת במידה רבה. אנו קשורים אלה באלה, ואנו אלה וגם אלה. זו אחת הסיבות שמושכות אותי לקשר הבלתי מפוענח עד הסוף בין העיר בה הוכרזה מדינת ישראל לבין העיר בה הובסה הלאומיות הפלסטינית. אם תצליח תל אביב-יפו לקבל את עברה וללמוד ממנו אולי תצליח להשפיע בכך גם על הסיכוי של הישראלים והפלסטינים לחיים משותפים.

אולי. הלוואי. לו יהי.

הערות שוליים

¹ אנדרה אליאס מזאוי ומכרם ח'ורי-מח'ול, המדיניות המרחבית ביפו, 1948 - 1990, עיר ואוטופיה, אסופת חומרים - 80 שנה לתל-אביב-יפו, חיים לוסקי (עורך), החברה הישראלית למו"ל, תל-אביב, 1991, עמ' 62

² דניאל מונטרסקו, ההיסטוריה של המקף: אוריינטליזם עירוני על הקו בין יפו ותל-אביב, זמנים: רבעון להיסטוריה, גליון 2009, 106, עמ' 79

³ [צריך-לדבר-על-הרבי/https://uriyoeli.com/](https://uriyoeli.com/)

⁴ שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, בבל, תל-אביב 2005

⁵ Tamir Goren, Relations between Tel Aviv and Jaffa 1921-1936: A reassessment, Journal of Israeli History, 2017, 36:1, 1-21, DOI: [10.1080/13531042.2017.1415285](https://doi.org/10.1080/13531042.2017.1415285)

⁶ ההיסטוריה של הנמל, צמיחתו המהירה והתדרדרותו, מתוארים בספר שהוא מעין רקוויאם למה שהיה ולא ישוב עוד, שנכתב אחרי שנפתח נמל אשדוד שייתר לגמרי את חשיבותו של נמל יפו: שמואל אביצור, נמל יפו, בגאות ובשקיעתו, 1865 - 1965, הוצאת מלוא, תל-אביב, 1972

7 תהליך צמיחת העיר מתואר בספר החשוב: רות קרק, יפו, צמיחתה של עיר, 1799 - 1917, אריאל, ירושלים, 2003. חשיבותם של הטמפלרים להתפתחות הכלכלית של הארץ מודגשת במאמר: Ruth Kark and Naftali Thalmann, Technological Innovation in Palestine: The Role of the German Templers, Germany and the Middle East - Past, Present and Future, Ed. Haim Goren. Jerusalem: Magnes Press, 2003, pp. 201-224. האופן בו היהודים היו משולבים בחיי התרבות והכלכלה של העיר העות'מאנית מתואר יפה באוטוביוגרפיה: יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי, בבל, תל אביב 2005. תהליך השינוי הפנימי וההתפתחויות שעברה האימפריה העות'מאנית מואר באופן מרתק בספר: Michael Provence, The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East, Camrbridge University Press, New York, 2017

8 פטריק גדס, דו"ח תכנית בניין ערים יפו-תל-אביב, 1925, תרגום: גלי גור, עיר ואוטופיה, אסופת חומרים - 80 שנה לתל-אביב-יפו, חיים לוסקי (עורך), החברה הישראלית למו"ל, תל-אביב, 1991, עמ' 21

9All that remains: the Palestinian villages occupied and depopulated by Israel in 1948, editor: Walid Khalidi, Institute for Palestine Studies, Washington, D.C, 1992, pp. 230-263

¹⁰ <https://www.amity.co.il/אודותינו/>

¹¹ ארנון גולן, מלחמת העצמאות ויצירתה של תל אביב-יפו: שינוי מרחב דרסטי ותוצאותיו, תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם, פרדס, חיפה, 2009, עמ' 89-88

¹² ורד נבון (עורכת), השדרה, שדרות ירושלים בעיני הצלמים, הוצאה עצמית, תל-אביב 2019

¹³ על כך באתר המורשת של המרכז למיפוי ישראל: http://mapi.gov.il/Heritage/Pages/tkufat_hamandat.aspx

¹⁴ ישראל רוקח, הרחבת גבולות תל-אביב - מה פירושה? ידיעות עירית תל-אביב, חוברת 12, 1943, עמ' 150. המאמר פורסם לאחר שגבולותיה של תל-אביב הורחבו באופן משמעותי ונכללו בהן שרונה ושטחים גדולים מעבר לירקון. על התהליך שהוביל לכך, ועל חשיבות מאבק שכונותיה היהודיות של יפו בהתפשטותה צפונה דווקא כתבתי כאן: <https://uriyoeli.com/2009/02/28/תל-אביב-צפון-יפו/>

¹⁵ כך הוא למשל המקרה של אדיב חינאווי, אשר היה הבעלים של אדמות שכונת נורדיה שעל חורבותיה נבנה דיזינגוף סנטר, כפי שמתארת תמר ברגר בספרה המצויין: תמר ברגר, דיזינגוף סנטר, תל אביב 1998

¹⁶ רחל הרט, קרובים-רחוקים, יחסי יהודים וערבים ביפו ובתל אביב 1881 - 1930, רסלינג, תל-אביב, 2014

¹⁷ פרטי כל ישיבה מיוחדת של מועצת עירית תל-אביב, 1926.12.19, ידיעות עירית תל-אביב, שנה ב' גליון 2-1, 1927, עמ. 14-13

¹⁸ שם, עמ' 16

¹⁹ שם, עמ' 17

²⁰ Goren, Relations between Tel Aviv and Jaffa

²¹ תמיר גורן, גאות ושפל, התפתחותה העירונית של יפו
מקומה בעימות היהודי-הערבי בארץ-ישראל 1917 - 1947,
יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2016

²² Matthew Kraig Kelly טוען, במחקר עדכני ומעניין, כי הכוח המוגזם והבלתי מרוסן בו השתמשו הבריטים לדיכוי המרד היה סיבה עיקרית להקצנת האירועים האלימים מצד האוכלוסייה הערבית, וכי מסגור הבנתו במונחים פליליים, כמהומות ומעשי אלימות המבוצעים על ידי 'כנופיות' יצר התעלמות מהמניעים הלאומיים שהניעו אותו: Matthew The Crime of Nationalism, Britain, Kraig Kelly Palestine, and nation-building on the fringe of empire, University of California Press, 2017

²³ דב גביש, מבצע יפו 1936 - שיפור קולוניאלי של פני עיר, ארץ ישראל, י"ז, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשמ"ד

²⁴ Tamir Goren ,The Jewish neighbourhoods of Jaffa and the question of annexation to Tel Aviv at the end of the British Mandate, Middle Eastern Studies, 2016, 52:6, 917-937

²⁵ Proposed boundary between Jaffa and Tel Aviv; Survey of Palestine, Great Britain. Ordnance Survey, Jaffa, 1938 ע"ש אוסף המפות של http://primo.nli.org.il/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=NLI&docId=NNL_MAPS_JER002760895 :ערן לאור

²⁶ החלטת האומות המאוחדות על הקמת המדינה העברית
(תבנית חלוקה), 29.11.1947,
[http://www.knesset.gov.il/process/docs/
un181.htm](http://www.knesset.gov.il/process/docs/un181.htm)

²⁷ [http://jpress.nli.org.il/Olive/APA/NLI/?
action=tab&tab=browse&_ga=2.155427192.212523248
5.1539166989-2112813582.1527917274#panel=search&s
earch=o](http://jpress.nli.org.il/Olive/APA/NLI/?action=tab&tab=browse&_ga=2.155427192.2125232485.1539166989-2112813582.1527917274#panel=search&search=o)